

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2
В27

Редакційна колегія 1-го тому:

**В. Д. Гончаренко (голова редколегії),
О. В. Зайчук, В. М. Єрмолаєв, В. В. Лемак,
В. О. Рум'янцев, І. Б. Усенко, О. Н. Ярмиш**

В27 **Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. — Х. : Право, 2016.**

ISBN 978-966-937-048-8

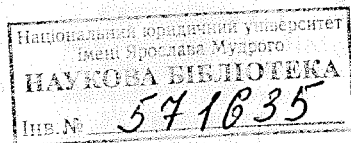
Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ;
Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац.
юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 848 с. : іл.

ISBN 978-966-937-049-5

Видання є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні
інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих,
хто цікавиться історією держави і права України.

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2

ISBN 978-966-937-049-5 (т. 1)
ISBN 978-966-937-048-8

- © Національна академія правових наук України, 2016
- © Інститут держави і права імені В. М. Корецького
НАН України, 2016
- © Національний юридичний університет імені Яро-
слава Мудрого, 2016
- © Видавництво «Право», 2016

ПЕРЕДМОВА

Перший том «Великої української юридичної енциклопедії» містить матеріали, що стосуються найбільш важливих подій, досвіду та традицій багатовікового українського державотворення. Продовження цих традицій неможливе без глибокого, об'єктивного й достовірного висвітлення та усвідомлення історії держави і права України, опрацювання і запозичення цих досягнень в умовах сьогодення, з'ясування причин невдач.

На основі останніх здобутків юридичної та історико-правової науки в першому томі подані статті, що стосуються загальних закономірностей виникнення й розвитку типів і форм української державності, її територіального устрою, політичного режиму, організації та діяльності державних інституцій, зокрема вищих представницьких органів, вищих та місцевих органів влади і управління, органів місцевого самоврядування.

Значна увага в першому томі приділена проблемі формування українського права, основним його джерелам, найважливішим пам'яткам права, різним галузям і інститутам матеріального і процесуального права, становленню й розвитку системи законодавства в Україні, етапам, формам і наслідкам робіт із систематизації права.

Виходячи з того, що впродовж багатовікової історії українські землі входили до складу різних держав, державні інституції і право яких суттєво впливали на здійснення державної влади та правовий уклад на українських землях, у першому томі міститься чимало статей стосовно державних установ і правових інститутів Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорської монархії, які діяли на етнічних українських землях.

Підкреслюється безперервність розвитку української державності та її правової системи, відкидається твердження про бездержавність низки її періодів. Автори виходять із того, що такі етапи становлення є спільною спадщиною українського народу та його сусідів. Незважаючи на багаторічне перебування нашої держави у складі іноземних держав, Україна має власну історію державотворення і правотворення. Цей досвід безперервно формувався протягом багатьох століть і, розвиваючись, не втрачав зв'язків зі своїми витокami і першоджерелами.

Велика увага в контексті історії українського державотворення приділена персоналіям – видатним борцям за волю України. У першому томі Енциклопедії міститься ціла галерея портретів видатних державних, політичних та громадських діячів, борців за Українську державу та її збереження на різних етапах її історичного розвитку.

У першому томі цього видання розміщені також відомості про видатних українських вчених-юристів, якими зроблено значний внесок у розвиток науки історії держави і права України, дослідження ключових та проблемних питань українського державотворення.

Редколегія

окремо. Розглядали питання, що стосувались власне Словаччини (розподіл податків, місц. управління та буд-во, шкільництво і ін.). Приймав снем декрети та рішення. Заслуговує на увагу наявність снемових к-тів (т. зв. депутацій), які готували проекти рішень, складали порядок денний, представляли палати у період, коли ті не засідали. Снеми, як і вся Словаччина, мали певну автономію у складі Угор. королівства.

3) С. називався й парламент у Великому князівстві Фінляндському, яке входило на правах автономії до складу Рос. імперії (1809–1917).

4) Законод. двопалатний орган у Польс. Королівстві (Królestwo Polskie) – польс. землях, які за рішенням Віденського конгресу 1814–15 відійшли до Росії. Прав. становище С. було закріплене у Конституції, яку рос. імператор Олександр I 27 листоп. 1815 «дарував» Королівству. Скасована (як і сейм) після придушення польс. повстання 1830–31.

5) Згідно з Конституціями Латвії та Литви 1922 – парламент Латвії (до 1932) та парламент Литви (до 1940).

6) За Конституціями Польщі 1921 та 1935 – нижча палата парламенту цієї країни.

7) Осн. палата двопалатного парламенту сучасної Польщі.

Лит.: Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. М., 1980; Ванечек В. История государства и права Чехословакии. М., 1981; Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. Warszawa, 2003; Тищик Б. Й. Польша: історія державності і права (X – поч. XXI ст.). Л., 2012.

Б. Й. Тищик.

СЕЙМИКИ (польс. sejmiki) – виникли у Польщі та Литві (відповідно у 14 і 15 ст.) як з'їзди дворянства (шляхти) по регіонах – як провінційні представницькі органи. У Польщі вони з'явилися ще на поч. 14 ст., коли завершилося об'єднання польс. земель. Кожна з об'єднаних земель створила свій сейм – провінції, землі, воєводства, а Литви – ще й повіти. Отже, це були нібито трансформовані колиш. віча. Але коли у вічах брало участь усе вільне нас., то С. стали виключно шляхетськими органами самоврядування і найвищ. місц. влади. Значення і компетенція їх постійно зростає у міру того, як польс. шляхта (середнє і дрібне дворянство) у 6-бі з магнатами і королем за владу, за зрівняння у правах і привілеях з можновладцями добивалась усе нових успіхів. Згодом, у 15–16 ст. у Польщі діяло біля 45 провінціальних С., а після Люблінської унії (1569) й утворення Речі Посполитої Обидвох Народів до них додалося ще 24 повітові литов. С. На них збиралися уся місц. шляхта (без духовенства і міщан) відповідно землі чи воєводства (по одному на землю, воєводство).

У зв'язку з тим, що С., як цілком визнана і узаконена держ. ланка держ.-політ. механізму, виконували різноманітні функції, залежно від завдань, надавали різні назви.

Найважливішими були передсеймові або посольські С., що обирали послів (делегатів) на Всезаг. (Вальний) сейм. Їх скликав король, посилаючи у землі легати з повідомленням про час, місце і повістку Вального сейму. Заслухавши легацію, С. обирали послів та складали їм інструкцію – наказ як голосувати. Часом (рідко) надавали послам свободу

дій. Після завершення роботи Вального сейму послі звітували на своєму т. зв. реляційному С.

Обрані у кожній землі (воєводстві) послі перед Вальним сеймом збиралися по провінціях, разом із сенаторами від провінцій, на т. зв. ген. С. (або «генерал»). Тут узаконювалась пропозиція провінції на Вальний сейм. Провінцій у Польщі було чотири: Велика Польша, Мала Польша, Мазовія, а після 1569 – ще й Литва.

Окремо скликались (воєводами) елекційні (виб.) С., які обирали кандидатів (по 4) на вакантні посади земс. судді, підсудка (заст. судді) і писаря. Їх рекомендували королю, який затверджував по одному кандидату із кожних чотирьох.

З 1579 стали функціонувати С. каптурові (від польс. kartus – капюшон, капор, гол. убір польс. монахів під час жалобних обрядів). Вони проводились після смерті монарха, у часи безкоролів'я і т. п. Із 1578, коли утворено Коронний трибунал, щороку стали скликатись С. депут. – для вибору депутатів до трибуналу.

Рішення, прийняті С., називались лаудами. Якщо вони стосувались загальнодерж. справ (податки, збройні сили, безпека землі) нерідко пропонувались на затвердження Вального сейму. Він міг їх скасувати.

Засідання місц. С. проходили зазвичай протягом одного дня. Велись відповідні протоколи, реєструвалися рішення.

Лит.: Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 2000; Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. Warszawa, 2003; Тищик Б. Й. Польша: історія державності і права (X – поч. XXI ст.). Л., 2012.

Б. Й. Тищик.

СЕЙМИКОВІ СУДІ – суд. органи, які виникли за станово-представницької монархії у Польщі (14–15 ст.). Після об'єднання розрізаних польс. земель у єдину д-ву у 14 ст., кожна її земля отримала свій представницький орган – земс., а де були воєводства – воєводський сеймик. Земель і воєводств було біля 40. На сеймик з'їжджалися місц. магнати, шляхта, духівництво, іноді допускали представників від більших міст. Згодом сеймики стали суто шляхетськими представницькими самоврядними органами: представників всіх ін. станів шляхта усунула. Скликав сеймик і головував на ньому воєвода (Малопольща) або староста (Великопольща).

Із серед. 15 ст. згідно з Нешавськими статутами (1454) земс. (і воєводським) сеймиками офіційно надано право здійснювати судочинство (фактично вони це робили й раніше). Склад С. с. обирала сама шляхта (щороку). До складу суду входили воєвода або староста, кілька вищ. земс. урядовців, земс. суддя і підсудок, кілька шляхтичів, писар. Суд розглядав справи переважно самих же шляхтичів (але міг – і міщан чи селян). Розгляд справи проходив гласно й публічно, тобто у присутності і під контролем зібраної на сеймик шляхти, яка своїм криком схвалювала або не схвалювала вирок чи рішення суду. Апеляція на вирок і рішення С. с. не допускалася – вони були остаточними. У виняткових випадках можна було звернутися з апеляцією до Вального сейму.

Б. Й. Тищик.

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 – бурж. реформа, що скасувала кріпосне право в Рос. імперії. Проведення реформи було зумовлене кризою феод.-крі-

посницької системи, що стояла на заваді екон. розвитку та індустр. модернізації країни. Поразка в Кримській війні 1853–56 продемонструвала екон. неспроможність імперії протистояти в конкурентній боротьбі з розвинутими д-вами та загострила кризові явища. Зростання соц. напруженості, хвилювання та повстання селян, на плечі яких ліг осн. тягар війни, фактично створили революц. ситуацію в д-ві.

Розробка реформи розпочалася у січ. 1857 у створеному задля обговорення заходів щодо влаштування побуту поміщицьких селян Таємному к-ті. Перше уряд. програмне бачення змісту реформи було викладене 20 листоп. 1857 в рескрипті Олександра II віленському губ. В. Назімову. Припис також містив рекомендацію створити місц. губкомі для розробки власних проектів майб. реформи. Хвилювання дворян та непокоєння в сусп.-ві від різного роду чуток зумовили необхідність подальшої роботи в умовах гласності. Тому вже в лют. 1858 Таємний к-т було реорганізовано в Гол. к-т у сел. справах, якому доручалося напрацювати програму реформи, систематизувавши пропозиції губкомів. Узагальнення ліберальних і консервативних проектів виконали ред. комісії під головуванням графа Я. Ростовцева, які були створені в берез. 1859 при Гол. к-ті. 10 жовт. 1860 розроблений комісіями проект почав обговорюватися в Гол. к-ті, а в січ. 1861 надійшов на розгляд Держ. ради Рос. імперії, яка затв. законод. пакет реформ 16 лют. 1861.

19 лют. (3 берез.) 1861 Олександр II підписав Маніфест про всемілостивейше дарування кріпосним людям прав стану вільних сільс. обивателів

і про влаштування їх побуту, а також Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності, яке охоплювало 17 законод. актів, зокрема: Заг. положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності, 1861; Положення про влаштування дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності; Положення про викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності, їхньої садибної осілості та про сприяння уряду надбанню цими селянами у власність польових угідь; Положення про губ. та повітові у сел. справах установи; Правила про порядок введення в дію Положень про селян, які вийшли з кріпосної залежності.

У день підписання пакету нормат. актів Гол. к-т у сел. справах було реорганізовано в Гол. к-т щодо влаштування сільс. стану з метою «приведення до одних заг. начал устрою і управління всього сільс. або сел. стану в д-ві». Оновлений к-т здійснював вищ. контроль за введенням в дію Положень 19 лют. (3 берез.) 1861, розглядав проекти законів та підзаконних актів щодо вдосконалення і розвитку базового пакету реформи, а також розглядав спірні питання. На місцях було створено губ. в сел. справах присутствія та введено інститут мирових посередників.

Офіц. оприлюднення законод. пакету реформи в С.-Петербурзі та Москві відбулося 5(17) берез. 1861, в провінції, на сільс. сходах, ця процедура тривала майже місяць.

Відповідно до заг. положень селяни отримували особисту свободу та право розпорядження власним майном; зберігалася власність поміщиків на землю, проте останні повинні були виділити

селянам «садибну осідлість» та польовий наділ. У свою чергу селяни були зобов'язані викупити надані їм наділи, а до цього вони залишалися тимчасово зобов'язаними і мали відробляти на користь пана оброк або панщину. Розмір наділу та повинності визначалися в уставних грамотах, які укладалися поміщиками по кожному маєтку під контролем мирових посередників. Специфіка окр. регіонів та окраїн Росії була врахована в 4 місц. положеннях, зокрема, «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях: великоросійських, новоросійських і білоруських»; «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях малоросійських: Чернігівській, Полтавській і частині Харківській», «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях: Київській, Подільській і Волинській», «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях: Віденській, Гродненській, Ковельській, Мінській і частині Вітебської».

Отримання селянами надільної землі було обумовлено оплатою її вартості. Фактично доводилось сплачувати ціну, яка значно перевищувала ринкову вартість землі, що дало підстави говорити про викуп особистої свободи селянами. Винятки становили лише дарчі наділи, що складали ¼ від макс. наділу. Отримавши «сирітський» наділ, селяни відразу звільнялись від сплати викупних платежів та влади поміщиків, проте перехід «на дар» обумовлював жалюгідне існування. В укр.

губерніях обдарованих налічувалось близько 100 тис. господарів.

Власне викупна операція відбувалась не між поміщиком і окр. селянином, а між поміщиком і сел. общиною як адм.-госп. одиницею сел. самоврядування. Для покращення становища поміщиків та отримання викупної суми одноразово власник землі отримував 20% її вартості від селянина (грошима або відробітками), решту – 80% селянин сплачував за допомогою д-ви, отримавши від уряду позику на 49 років із щорічною сплатою 6%, з яких 0,5% йшло на покриття витрат з організації викупної операції, а решта – 5,5% на погашення викупного боргу та відсотків. До виплати 20% вартості наділу селяни залишалися тимчасовозобов'язаними і мусили продовжувати нести повинності щодо поміщика. Тому в окр. випадках викуп зволікався поміщиками. Лише указом Олександра III від 28 груд. 1881 було скасовано тимчасовозобов'язаний стан, селяни переведені на викуп, а самі викупні платежі значно зменшено. Виняток складали 9 зах. губерній, у тому числі Київ., Подільська та Волин., де обов'язковість викупу було встановлено ще указами 1863. Остаточо викупні платежі за землю було скасовано Маніфестом «Про поліпшення добробуту і полегшення становища селянського населення» від 3 листоп. 1905.

С. р. 1861 юрид. скасувала кріпосне право, проте впродовж 45 років цей соц.-екон. інститут фактично продовжував своє існування, зберігаючи заборону селянину залишати свою ділянку землі та зобов'язуючи його викупати наділ. Розпочавши процес розкріпачен-

ня, реформа не вирішила остаточно агр. питання, що зумовило в 1906 поч. Столипінської агр. реформи.

Лит.: Корнилов А. А. Крестьянская реформа. СПб., 1905; Покровский М. Н. Крестьянская реформа. Х., 1926; Теплицький В. П. Реформи 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; Зайончковський П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968; Реєнт О. П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття (стан наукової розробки) // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. К., 2001; Захарова Л. Г. Александр II и отмена крепостного права в России. М., 2011; Крестьянская реформа 1861 года в России. М., 2012.

В. Є. Кириченко.

СЕНАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – один із найвищ. органів держ. влади в Рос. імперії. Утворений 22 лют. (5 берез.) 1711 Петром I як тимчасовий орган, що мав самостійно правити д-вою за відсутності царя. Компетенція та організація діяльності С. Р. і. були визначені указами 2(13) і 5(16) берез. 1711. Складався він із 9 довірених осіб, призначених Петром I: 3 представники титулованої знаті, 3 члени Боярської думи, 3 дворянина. У перші роки існування С. Р. і. визначав держ. доходи та витрати, був органом нагляду за бюрокр. апаратом. При Сенаті перебував обер-фіскал (потім – генерал-фіскал) із чотирма помічниками, у кожній губернії – провінціал-фіскал із 3-ма помічниками, у кожному місті – 1 або 2 фіскали. Вони здійснювали негласний контроль за місц. установами. За спадкоємців Петра I значення С. Р. і. (під назвою «Високий

сенат») змінюється. У роки функціонування Верхов. таємної ради та К-ту міністрів Рос. імперії (1726–41) він втратив реальну силу. Імп. Єлизавета Петрівна відновила назву і значення Сенату: він став вищ. органом адм. і суд. влади, йому були підпорядковані всі справи, крім зовнішньополіт. Здійснював і певні законодав. функції. З утворенням Конференції при високому дворі (1756) роль С. Р. і. знову знизилася, але за Катерини II була здійснена істотна реформа цього органу. В його складі утворилися 6 департаментів: 4 – у С.-Петербурзі та 2 у Москві. 1-й департамент – держ. та політ. справи; 2-й і 6-й – суд. справи; 3-й – справи губерній, що перебували на особливому рахунку (у т. ч. укр.); 4-й – військ. та мор. справи; 5-й – адм. справи. Від законодав. роботи С. Р. і. був відсторонений. Павло I зберіг за Сенатом передусім функції суд. інстанції, а Олександр I своїм указом від 5(17) черв. 1801 визначив Сенат як «верх. місце правосуддя і виконання законів». Компетенція С. Р. і. окреслювалася імп. указом від 8(20) верес. 1802. Указ від 21 берез. (2 квіт.) 1803 звужив її, позбавивши С. Р. і. права подання зауважень на проекти законів. Підготовка законів і подання їх на затвердження імператорові зосереджувалися в утвореній 1801 Неодмінній раді. С. Р. і. мав здійснювати заг. нагляд за закон. діяльністю центр. та місц. адміністрації. Проте ці функції були обмежені з утворенням III від-ня Власної Його Імп. Величності канцелярії, а сам С. Р. і. потрапив у 1827 під нагляд I від-ня цієї канцелярії. Впливовими сенаторами були вихідці з України – О. Безбородько, В. Кочубей, Д. Трошинський.

У сер. 19 ст. С. Р. і. остаточно перетворився на вищу суд. та наглядову інстанцію. Його значення зросло за Олександра II після проведення суд. реформи, з утворенням у 1866 крим. і цив. касац. департаментів. Продовжувалася практика сенаторських ревізій органів місц. адміністрації. З 1863 С. Р. і. видавав «Зібрання узаконень і розпоряджень уряду». Його 1-й департамент здійснював нагляд за місц. управлінням та судом. З 1882 2-й департамент набув нових функцій – почав розглядати скарги на губ. присутствія у справах госп. і зем. устрою селян. Зберігав свої функції і департамент герольдії. З утворенням органів земс. та міськ. самоврядування С. Р. і. почав здійснювати адм. нагляд за їх діяльністю. Кожен департамент складався із сенаторів, персонально призначених імператором. Їх не могло бути менше 3-х, на практиці у цих структурах налічувалося 6–7 (департамент герольдії), а то й по 18 (цив. касац. департамент) сенаторів. Нагляд за провадженням справ продовжували здійснювати обер-прокурори; функції генерал-прокурора С. Р. і. виконував міністр юстиції. За рядом справ рішення Сенату не могло бути винесене без участі відповідного міністра. У 1906 був засн. Верхов. крим. суд, що розглядав злочини, скоєні чиновниками. Сенат був збережений і після Лют. революції 1917, зокрема, 3(16) берез. 1917 на його засіданні приніс присягу Тимчасовий уряд. Із падінням останнього у жовт. 1917 припинив існувати і Сенат.

Лит.: История правительствующего Сената за двести лет. 1711–1911 гг. СПб., 1911; Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной

России. М., 1983; Рогожин А. И. Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая пол. XVII – конец XVIII в.). К., 1989.

О. М. Головки, Ю. А. Холод.

СИНОД НАЙСВЯТІШИЙ ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЧИЙ (від грец. *synodos* – збори, сход, собор) – вищ. орган церк.-адм. влади рос. правосл. церкви, який у 1589–1721 заміняв патріарха. Запроваджений 14 лют. 1721, скасований у 1917. Всерос. помісним собором. Синод був прирівняний до Сенату і до 1726 називався «Правительствующим», а пізніше – «Найсвятішим». Його члени призначались імператором. Підпорядкувати церкву Петра I змусив опір боярства і духовенства здійсненню перетворень у системі держ. управління та спроби усунути його із трону, які підтримував і син Олексій. Ширились легенди про близький кінець світу, обумовлений введенням нового календаря, голінням борід, палінням тютюну, заклики до спротиву цареві-антихристу несплатою податків та невиконанням держ. повинностей, чутки про те, що «государ не царського коліна, нім. породи, а великого государя викрали німці», підбурювались селяни та міщани тяжкістю податків та виконанням різноманітних держ. повинностей. За таких обставин у 1718 Петро I вирішив створити Духовну колегію, для кер-ва якою Феофан Прокопович написав «Духовний регламент», обґрунтувавши необхідність скасування патріаршества небезпекою співіснування двох влад – духовної і світської. «Простий народ не знає, – говорилося у Духовному регламенті, – як відрізняється влада духовна